

UŽVERSTI KNYGAS

I write for those whose intellectual excitement is triggered by the fine grain of societies, rather than those seeking the larger picture. Implicitly, I suppose, I do not think there is a larger picture to be found, since, if I had thought there was one, I would have been searching for it, too.

Elster (2004, xii)

Jonas Elsteris yra bene žymiausias norvegų socialinių ir politikos mokslų teoretikas, šiais siauros specializacijos laikais stebintis savo plačiu interesų spektru ir gebėjimu nuodugnai nagrinėti labai skirtingas temas. Savo knygoje ir straipsniuose jis gilinasi į racionalaus pasirinkimo teorijos pamatus, socialinių mokslų filosofiją, socialinės gerovės teorijas, alternatyvų kapitalizmui paieškas, analitinę marksizmą ir t. t. Nors išskirti būdingiausias autoriaus bruožus ar temas yra gana sunku, galima teigti, kad bene ryškiausias J. Elsterio darbų bruožas yra metodologinis individualizmas, kitaip tariant, nuostata, jog paaiškinti socialinį reiškinių / institucijų, vadinasi, paaiškinti, kaip jis / ji atsiranda ir / ar kinta (tai priklauso nuo individų veiksmų ir jų tarpusavio sąveikos). Be to, dauguma autoriaus darbų turi stiprią racionalaus pasirinkimo aiškinimo ir metodologinę socialinių mokslų filosofijos dimensiją, o jo rašymo stilius pasižymi nepaprastu sklandumu, detalių gausa, puikiu istorinio konteksto išmanymu ir gilumine pažintimi su lauko literatūra. J. Elsterio indėlis į socialinius mokslus

yra visuotinai pripažintas, o jo darbai skaitomi ir vertinami politikos, filosofijos ir net ekonomikos mokslų atstovų.

J. Elsterio knyga „Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective“¹ yra pirmasis jo darbas, kuriame nagrinėjama pereinamojo laikotarpio teisingumo problematika². Nors toks tematinis posūkis galėtų stebinti, autorius lieka ištikimas sau socialinius reiškinius aiškindamas mikrolygmeniu, atsispirdamas nuo gausybės praktinių pavyzdžių ir išsamios informacijos apie pereinamuoju laikotarpiu veikusių individų pasirinkimus, motyvacias ir emocijas. Būtent dėl meistriško istorinės medžiagos suvaldymo bei dėmesio individų lygmens svarstymams, kokius pereinamojo laikotarpio teisingumo mechanizmus pasirinkti, kaip juos įgyvendinti, ir taikliai užčiuoptų sprendimus veikiančių veiksnių analizės J. Elsterio knyga yra viena įdomiausių ir skaitomiausių šiuolaikinių pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų lauko knygų. Taip pat svarbu pažymėti, kad dėl giluminės istorinės analizės ir nagrinėjamų situacijų kompleksiskumo ši knyga yra skirta labiau patyrusiems pereinamojo laikotarpio teisingumo tyrėjams, kuriuos domina mažai žinomi istoriniai atvejai ir kurie nori geriau suprasti perėjimą išgyvenančių visuomenių patyrimą.

Pasak paties J. Elsterio, knygos tikslas yra dvejopas: visų pirma, aprašyti pereinamojo laikotarpio teisingumo atvejų įvairovę, o antra – paaiškinti, kodėl teisingumo procesai taip skyrėsi skirtingose visuomenėse skirtingu metu. Kadangi autorius nesiekia pateikti nuoseklios pereinamojo laikotarpio teisingumo teorijos, knygos struktūra kiek neįprasta. Joje nėra nei įžangos, nei išvadų, o dėstymas struktūruojamas apie jau minėtus tikslus – aprašyti (pirmoji knygos dalis) ir paaiškinti (antroji knygos dalis). Pirmojoje knygos dalyje autorius dau-

¹ Jon Elster, *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

² Pereinamojo laikotarpio teisingumo studijos nagrinėja, kaip skirtingose visuomenėse tvarkosi su praeities skriaudomis, kaip antai masiniai žmogaus teisių pažeidimai, genocidas ir pan.

giausia dėmesio skiria ankstesnėje lauko literatūroje nenagrinėtiems perversmams, vykusiems Atėnuose (403 ir 411 m. pr. Kr.) ir Prancūzijoje (1814 ir 1815 m.), taip pat trumpai apžvelgia mažiau žinomus Britanijos (1660 m.), Jungtinių Amerikos Valstijų (1783 m.) ir Alžyro (1962 m.) perėjimus. Pirmojoje dalyje dar pristatomi pokyčiai, vykę penkiuose geografiniuose regionuose – Vakarų Europoje ir Japonijoje po Antrojo pasaulinio karo, Pietų Europoje apie 1975-uosius, Lotynų Amerikoje 1980-aisiais, Rytų Europoje po 1989-ųjų ir Afrikoje nuo 1979 iki 1994-ųjų. Gilintis į senuosius istorinius pereinamojo laikotarpio teisingumo atvejus³ J. Elsterį paskatino tai, kad jie menkai nagrinėti ir mažai žinomi net patyrusiam pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų srities ekspertui. Be to, jie puikiai atskleidžia, kad pereinamojo laikotarpio teisingumo dilemos nėra išskirtinai modernios ar būdingos tik demokratinėms visuomenėms⁴.

Antroje knygos dalyje siekiama suprasti, kodėl pereinamojo laikotarpio teisingumo praktikos įvairiose šalyse taip skiriasi. Autorius pirmiausia pristato pereinamojo laikotarpio teisingumo analitinę schemą, kurią sudaro: a) veikėjų motyvacijos (aptariamas teisingumo siekis kaip pagrindinė veikėjų motyvuojanti jėga ir jos santykis su kitomis motyvacijomis, kaip antai interesai ar racionalumas);

³ Dauguma lauko literatūros analizuoja gerai žinomus šiuolaikinius buvusios Jugoslavijos respublikų, Ruandos, Siera Leonės, Pietų Afrikos Respublikos, Čilės, Argentinos atvejus arba Vokietijos (po Antrojo pasaulinio karo) patyrimą.

⁴ Priešlaida, neretai aptinkama pereinamojo laikotarpio teisingumo literatūroje. Pavyzdžiai: Teitel R., *Transitional Justice*, Oxford University Press, 2000; Arbour L., „Economic and Social Justice for Societies in Transition“, paskaita New York University School of Law Center for Human Rights and Global Justice, New York, 2006 m. spalio 25 d., <<http://www.unhcr.ch/hurricane/hurricane.nsf/0/40032f0dc00bf784-c12572140031760a/FILE/TransitionalJustice.pdf>>, 2012 06 18; Bassiouni M. C., sud., *Post-Conflict Justice*, International and Comparative Criminal Law Series, Ardsley, New York: Transnational Publishers, 2002; De Brito A. B., Gonzalez-Enriquez C., Aguilar P., sud., *The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies*, New York: Oxford University Press, 2001; Herz J. H., sud., *From Dictatorship to Democracy: Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*, Westport, CT: Greenwood, 1982; Kritz N., *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, Washington, D. C.: United States Institute of Peace Press, 1995.

b) institucinės teisingumo formos (aptariamoms sprendimus priimančių asmenų galimybės rinktis tarp politinio, administracinio ar teisinio teisingumo arba juos derinti); c) teisingumo lygmenys (gilinamasi į teisingumo paieškas individų, korporacijų, valstybių ir supranacionaliniu lygmeniu); d) veikėjų kategorijos (detalizuojami veikėjų tipai, nusakomos bendriausios jų charakteristikos jas siejant su veikėjų lūkesčiais. Veikėjų tipai: nusikaltėliai, aukos, besipelnantys iš nusikaltimų, padėjėjai, rezistentai, nešališkieji, palaikantys teisingumo paieškas ir trukdantys teisingumo paieškoms) ir e) pagrindiniai politiniai sprendimai / klausimai, į kuriuos reikia atsakyti perėjimą išgyvenančiai visuomenei (pristatomi šeši svarbiausi klausimai: 1) kas yra nusikaltėliai ir kas yra nusikaltimas; 2) kaip su jais elgtis; 3) kaip elgtis su buvusio režimo pareigūnais; 4) kokius konkrečius pereinamojo laikotarpio teisingumo mechanizmus reikėtų įgyvendinti ir kaip; 5) kas yra žala ir kas – auka; 6) kaip atlyginti aukoms). Be to, pristatomi ir ekonominiai, socialiniai bei politiniai veiksniai, apribojantys galimybių taikyti pereinamojo laikotarpio teisingumo mechanizmus spektrą. Emocijos išskiriamos kaip atskiras pereinamojo laikotarpio teisingumo sprendimus veikiantis veiksnys. Nors šioje knygos dalyje nuosekli pereinamojo laikotarpio teisingumo teorija nepristatoma, remiantis gausia empirine medžiaga išgryninama analitinė veiksnų, galinčių daryti įtaką priimamiems sprendimams, schema. Autorius aiškiai nurodo, į kokius klausimus pereinamuoju laikotarpiu turi atsakyti sprendimus priimančiosios individai ir kokie veiksniai riboja jų pasirinkimų aibę.

Pereinamojo laikotarpio teisingumo teoretikus būtų galima suskirstyti į dvi bangas, kurių pirmąją labiau domino pereinamojo laikotarpio teisingumo mechanizmų prasmės / naudos pagrindimas, gilinimasis į jo institucijų struktūrą ir įgyvendinimo problematiką, o antrąją – jau empiriniai pereinamojo laikotarpio teisingumo mechanizmų realaus poveikio vietos gyventojams tyrimai. J. Elsterio darbą galima būtų vertinti kaip „trečiąjį kelią“, siejantį abi tyrimų sroves. Viena vertus, jis siekia atsakyti į pirmosios bangos tyrėjams aktualų

klausimą, t. y. kokie pereinamojo laikotarpio teisingumo sprendimai yra priimami ir kaip jie įgyvendinami, tačiau, kita vertus, jis atsakymo ieško mikrolygmeniu, gilindamasis į individualų racionalumą ir dominuojantį emocinį foną, o tai jau yra būdinga naujosios bangos tyrėjams. Tokia prieiga pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų kontekste yra unikali, gebanti generuoti naujų išvalgų apie pereinamojo laikotarpio teisingumo veikimą praktikoje ir kodėl skirtingos visuomenės vis dėlto priima skirtingus sprendimus skirtingais laikotarpiais. Be to, vienas didžiausių šios knygos pranašumų yra empirinės medžiagos gausa, ypač surinkta informacija apie mažai girdėtus pereinamojo laikotarpio teisingumo precedentus. Iš tiesų medžiagos tiek daug ir autorius taip laisvai ja operuoja, kad nepatyrusiam skaitytojui turėtų būti sunku nepasimesti. Gelbsti tai, jog didžioji dalis pateikiamos medžiagos struktūruojama gana aiškiai, ypač pirmieji pirmos dalies ir dauguma antros dalies skyrių. Dėstymo logika palyginti nuosekli, kai kurių skyrių pabaigoje pateikiami trumpi apibendrinimai.

Knygos silpnybe būtų galima laikyti skirtingų jos dalių sąsajų problemą, teorinio nuoseklumo ar tiesiog „bendro vaizdo“ (angl. *the big picture*) trūkumą. Tačiau tokia kritika nėra visiškai pagrįsta, nes pats autorius teigia, kad pereinamojo laikotarpio teisingumas taip smarkiai priklauso nuo konteksto, jog apibendrinti jį faktiškai neįmanoma. Pasak J. Elsterio, jo darbas mūsų nepriartina prie pereinamojo laikotarpio teisingumo dėsnių konceptualizavimo, tačiau pristato įdomią atvejų variacijų tipologiją. Iš tiesų autorius pakankamai įtikinamai argumentuoja tipologizuodamas, kokie veikėjų tipai, kokių motyvacijų vedami, kokius sprendimus, kokiam kontekste priima ir kodėl, o tai jau savaime yra vertinga naujame studijų lauke. Kaip ryškesnį knygos trūkumą būtų galima įvardyti „kitų atvejų“ pristatymo paviršutiniškumą. Kadangi daugybės pereinamojo laikotarpio teisingumo atvejų apžvalga pristatoma kaip vienas knygos tikslų, atvejai aptariami gal kiek per paviršutiniškai. Tik Atėnų ir Prancūzijos perėjimai analizuojami nuodugniai, skyrių pabaigoje pateikiami

puikiai struktūruoti apibendrinimai, o likę atvejai pristatomi skubotai, nesilaikant pirmųjų knygos skyrių diktuojamos struktūros, taip apsunkinant galimybę suprasti, kuo kiti atvejai panašūs, o kuo skiriasi tarpusavyje. Be to, kalbėdamas apie perėjimus, vykusius Rytų Europoje po Sovietų Sąjungos žlugimo, J. Elsteris neaptaria Pabaltijo valstybių patyrimo, kuriam būdingos savitos problemos. Tai stebina dar ir todėl, kad, aptardamas Rytų Europos atvejus, autorius remiasi Monikos Nalepos tyrimais, kuriuose nemažai dėmesio skiriama Lietuvai, Latvijai ir Estijai. Vis dėlto, nepaisant šių menkų trūkumų, autoriui pavyko išsamiai pristatyti mažiau žinomus atvejus, o kitus paminėti labiau prabėgomis. Kita svarbi pastaba yra susijusi su sąvokų vartojimu. J. Elsteris gana siaurai suvokia pereinamojo laikotarpio teisingumą ir to laikotarpio teisingumo priemones. Pereinamojo laikotarpio teisingumas tekste apibrėžiamas kaip visuomenės sąskaitų su praeitimi suvedimas pasikeitus režimui, o jo priemonės – kaip teismai, reparacijos ir draudimas dirbti valstybės tarnyboje. Iš tiesų šiandien pereinamojo laikotarpio teisingumas yra kur kas platesnė sąvoka, apimanti ir laikotarpį iki prasidedant transformacijai, o prie pereinamojo laikotarpio teisingumo priemonių priskiriami ir tokie mechanizmai kaip teisingumo komisijos, pastangos atminti aukas ir sutaisyti visuomenę.

Apibendrinant galima pasakyti, kad J. Elsterio knyga drąsiai gali būti priskirta prie vienu svarbiausių naujų knygų apie pereinamojo laikotarpio teisingumą, kuri galėtų būti įdomi kiekvienam labiau patyrusiam tyrėjui. Autorius sklandžiai aiškina, su kokiais trukdžiais gali tekti susidurti, koks emocinis fonas potencialiai gali dominuoti šalyje ir kokią poveikį jis gali turėti priimamiems sprendimams, nurodo, į kokius klausimus būtina atsakyti ir su kokiais veikėjais gali tekti susidurti. Nors J. Elsteris nepateikia nuoseklios pereinamojo laikotarpio teisingumo teorijos, jo apmąstymai gali būti gidas perėjimą išgyvenančiai visuomenei.